

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ НА ШЛЯХУ З ЧЕРНІГОВА ДО БІЛОЇ ВЕЖІ Й ТМУТОРОКАНІ *

У статті наведено додаткові аргументи для ототожнення городища та селища на струмку Торговиця (права притока р. Рамен у верхів'ї) з літописним Глеблем.

У ІХ—Х ст. міжнародна торгівля у Східній Європі набула значного розмаху й відіграла помітнішу роль в економіці Русі, ніж пізніше, коли зросла питома вага місцевих ремісничих виробництв, які змогли з часом взяти на себе задоволення попиту на престижні речі, культові предмети, прикраси, зброю, спорядження вершників. Разом з тим потреба у шовкових та інших тканинах, кольорових металах і дешевших за місцеві вироби з них, у різних видах намиста, серед них — із каменів, змушувала вже в часи укріплення ранньофеодальної монархії вдаватися до впорядкування зовнішньої торгівлі. Саме з часів Володимира письмові джерела повідомляють про встановлення шляху по суходолу Київ — Булгар¹, який доповнив існуючий водний по Десні, Сейму, Оці у Волгу. Певно, не останню роль у завоюванні Святославом Хозарського каганату відіграла посередницька торгівля, яка займала значне місце в економіці степової держави, адже купці платили десятину за проходження по його території². Доцільно пригадати відоме з літопису порівняння Києва з Переяславцем, яке зробив Святослав незадовго до смерті княгині Ольги.

Одним із важливих центрів міжнародної торгівлі у Хозарії був Саркел (тут не так важливо, з яким із трьох об'єктів його можна ототожнити, адже всі вони — і досліджена експедицією М.І. Артамонова фортеця, і Правобережне Цимлянське городище, і шойно відкриті залишки білокам'яних стін — знаходяться поряд)³. У майбутньому він став Білою Вежею. Протягом тривалого часу в Приазов'ї існував анклав Русі — Тмуторокань і Біла Вежа. Як свідчать письмові джерела, великий хронологічний відрізок припадає на підпорядкованість Приазов'я Чернігово-Сіверщині. Спершу це було за Мстислава (не пізніше 1010—1034 рр.), потім за Гліба й Олега Святославовичів (від 60—70-х років ХІ ст. до смерті останнього князя). Не випадковим виглядає й те, що вже наступного року після смерті Гориславича половці витіснили торків і печенігів у Русь, до Володимира Мономаха, а ще через рік біловежці також були змушені переселитися в лісо-степові райони Лівобережжя. Саме з цим переселенням традиційно пов'язують появу міста Біла Вежа у Чернігівському Задесенні. Однак археологічні джерела дають змогу стверджувати, що Біла Вежа як населений пункт у згаданому районі існувала задовго до цього⁴. Оскільки дослідження укріплень на городищі Білої Вежі не проводили, важко сказати, коли вони з'явилися. Однак не можна виключати, що до певного часу тут існувало лише селище, а пізніше було побудовано фортецю. Динаміка розвитку цього населеного пункту може дати й відповідь на питання про те, чи два міста — у Задесенні й Приазов'ї — співіснували у часі, чи перше виросло до масштабів міста вже після 1117 р. Певною мірою це дозволило говорити й про витоки назви міста. Чернігівським археологам вдалося знайти надійні археологічні свідчення присутності у зазначеному регіоні пов'язаних з Приазов'ям груп поселення. Поряд з відомим ще за дослідженнями Д.Я. Самоквасова похованням з Гуцинського некрополя було відкрито нові також в околицях Чернігова. Біля с. Березанка досліджено поховання, які орієнтуванням та специфічними рисами обряду нагадують одну з груп інгумацій Сар-

* Автори не ставлять перед собою завдання вичерпного аналізу всієї проблеми, включаючи повний історіографічний огляд.

кела — Білої Вежі. Поховання Березанки датовано кінцем XI—XII ст.⁵ У світлі нових даних слова Святослава Ольговича про засилля псарів та половців у містах, що знаходяться в Чернігівському Задесенні й прилеглих до них (належать до часу перебування Ізяслава Давидовича на київському столі), як і тюркізми «Слова о полку Ігоревім», набувають реального змісту. Варто додати, що кочівницький прошарок серед населення Гочевського, Ніцахського, Зарічненського і Городненського археологічних комплексів був досить значним⁶, усі вони знаходяться на межах Чернігово-Сіверщини (а до середини XII ст. — Переяславщини) зі степом, водночас вони були і проміжними пунктами на шляхах із Києва у Волзьку Болгарію і до Білої Вежі й Тмуторокані відповідно. Є тут і поховання, подібні до березанківських.

На теоретичному рівні археологічної науки зазначено, що фрагментарність повідомлень письмових джерел висуває на перший план археологічні, притому саме у тих сферах, де особливо великі прогалини перших: економіки, екології, взаємодії світів та ін.⁷ Реконструкція шляхів також можлива за археологічними даними, з урахуванням свідчень письмових джерел. Проходження через Білу Вежу (Чернігівське Задесення) шляху від Липового до Чернігова, можливість зв'язку зі столицею землі по Сейму та Десні, сусідство літописного Глебля з Бахмачем (цим шляхом, через Тиницю, у 1659 р. йшла переможна армія гетьмана Виговського з кримськими татарами до Соснівки) та Батурином, де також відоме давньоруське селище, зумовили багатоваріантність маршрутів зв'язку між комплексом пам'яток біля с. Шевченкове і головним містом князівства. На схід — південний схід можна було рухатися до Зартія і Вира або до В'яханя і Зеленого Гаю. У першому випадку був забезпечений вихід до верхів'їв Сіверського Дінця через степовий коридор, по суті, маршрутом Київ — Булгар, а в другому — через одну з приток Ворскли до Журавного, Зарічного чи Ніцахи або Хотмизька, щоб далі потрапити до Городного і просуватися в глибокий степу, спершу до Сіверського Дінця, а ним — до Дону. У будь-якому з багатьох варіантів доріг до Саркела — Білої Вежі й Тмуторокані вигідніше було їхати через Глебля, оскільки інші варіанти, зокрема через Липове, подовжували дорогу від Чернігова до степу. Можна припускати, що Липове, як і Зелений Гай та Журавне, відігравали значну роль у торгівлі, були її регіональними центрами. Не виключено, що і знаменитий Іллінський ярмарок не дарма функціонував у Ромнах як спадкоємць неподалік розташованого Липового.

Зв'язки Лівобережжя зі степом були особливо інтенсивними на першому етапі обігу арабських дирхемів (межа VIII—IX ст. — 833 р.), коли вони здійснювалися Хозарським шляхом, один із варіантів якого проходив Сіверським Дінцем. На другому етапі (833—900) інтенсивність зв'язків цим шляхом зменшилася, але вони не припинилися зовсім⁸. Основним став водний шлях по Десні або Сейму до Оки та Волги. Очевидно, переорієнтація шляхів, загибель городища Новотроїцького і поява на його майданчику кремацій у великих ямах, які могли належати уграм⁹, прихід останніх у степи Північного Причорномор'я — це вияви причинно-наслідкових зв'язків, а не випадкове збігання. Дивним уявляється й існування городищ роменської культури на Сіверському Дінці, якщо вони не були пов'язані із забезпеченням торгового шляху в глибоке Лівобережжя¹⁰. Зрозумілим, проте, є факт їх безпосереднього сусідства з салтівськими городищами лише за умови згоди з боку володарів каганату. Симптоматично, що час загибелі роменського Донецького городища на початку X ст. хронологічно збігається з печенізьким вторгненням у Хозарію, що спричинило остаточний занепад каганату. Розташований неподалік Верхньосалтівський археологічний комплекс існував аж до походу Святослава, а однотипний за укріпленнями Саркел став Білою Вежею. Відсутність проміжних пунктів між останнім і сіверянським Городним нагадує ситуацію на степовій ділянці за межами Русі й Волзької Болгарії по шляху Київ — Булгар¹¹. Як і попередній, він мав бути в центрі уваги влади — чи то київської, чи чернігівської і переяславської. На роздоріжжі шляху Булгар — Київ — у Липовому й Зеленому Гаї — розміщуються найбільші комплекси пам'яток, де вразно представлені матеріали XI ст. На всіх пам'ятках уздовж шляху на Саркел — Білу Вежу й Тмуторокань подібні матеріали є, притому й у Журавному — найближчому до Липового й Зеленого Гаю, а тому його можна розгля-

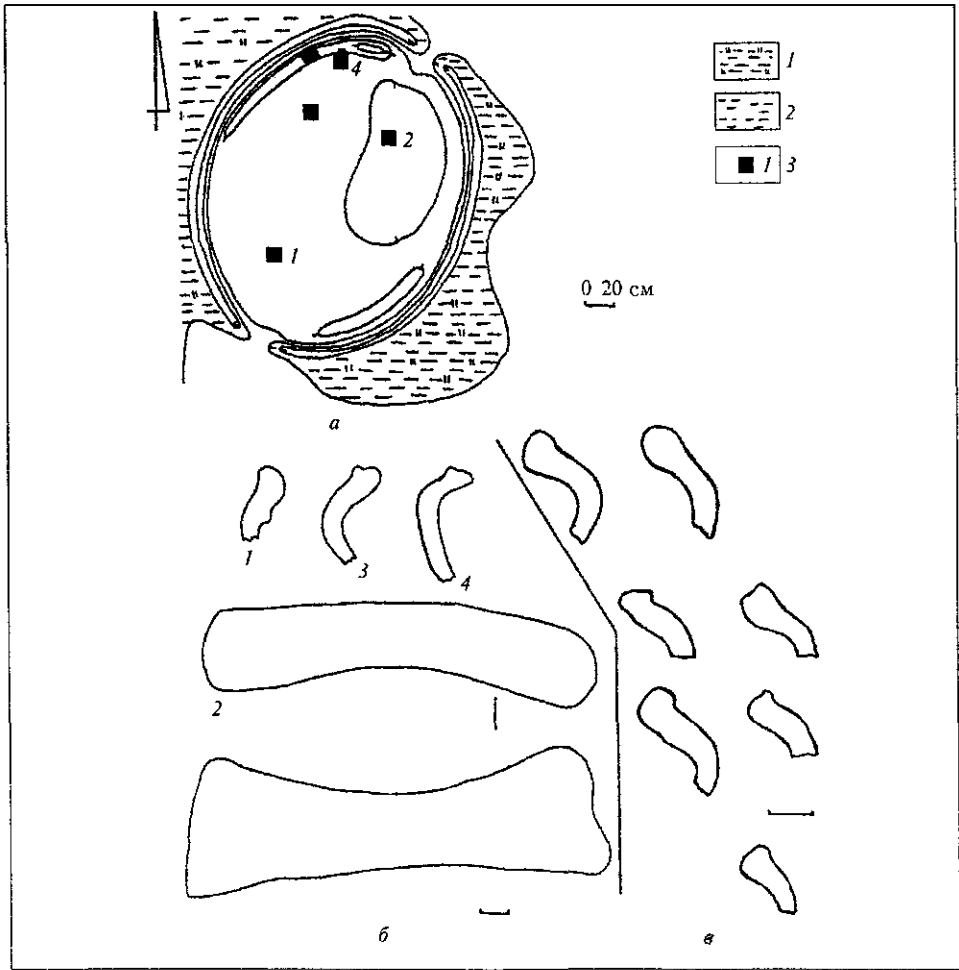

Рис. 1. План городища біля с. Шевченкове Конотопського р-ну Сумської обл. (за Ю.Ю. Моргуновим): а — городище: 1 — болото; 2 — вал, рів; 3 — шурф і його номер; б — знахідки з розкопу (1, 3, 4 — фрагменти кераміки; 2 — точильний брусок); в — знахідки із селища

дати як один із головних по дорозі на Білу Вежу. Протягом XI ст. ця територія в адміністративному плані, мабуть, підпорядкування не міняла, однак у XII ст. була ареною тривалої боротьби між Черніговом і Переяславом. Урешті, після смерті останнього Давидовича — Ізяслава — влада опинилась у руках Ольговичів, унаслідок чого, очевидно, й сформувалися більш-менш стабільні межі уділів у Новгород-Сіверському князівстві. Путивльський уділ охоплював саме ті території, які пролягали вздовж дороги на Тмуторокань: крім власне Путивльської і, мабуть, Глухівської волостей-сотень до уділу (волості-тисячі, які позначає їх П.П. Толочко) входили також Вирська та дві волості, що знаходилися на стадії формування — по Пселу та Ворсклі. Путивльська і дві останні волості-сотні являли собою реорганізовані й поповнені гнізда роменських пам'яток, а Вирська й Глухівська утворилися на малолюдних місцях наприкінці X — кінці XI ст.¹² Освоєння територій, ешелонування оборони, підтримання зв'язків між зонами, де вже була твердою влада Києва, і сприяння торгівлі — усе це було б складно здійснити без налагодження мережі шляхів, які слід було поєднувати у добре продуману систему. Опорними пунктами на таких шляхах були міста-фортеці. На східній межі Чернігівського Задесення центральну роль відігравав комплекс пам'яток біля с. Шевченкове Конотопського р-ну Сумської обл.

Цей комплекс (городище й селище) розташований на мисі першої надзаплавної тераси правого берега струмка Торговиця (права притока р. Ромен у

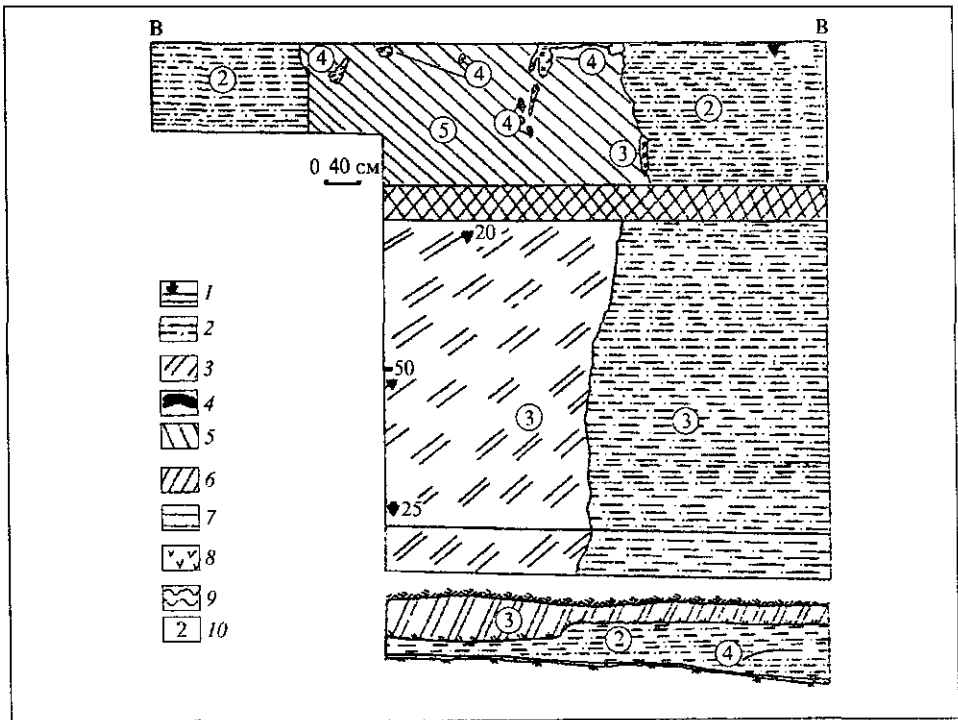

Рис. 2. Розкоп на городищі Шевченкове. Умовні позначення: 1 — дерев; 2 — чорноземоподібний супісок; 3 — передматерик; 4 — горілий ґрунт; 5 — чорноземоподібний супісок із включеннями світло-сіро-жовтуватого супіску; 6 — чорноземоподібний супісок із включеннями попелу; 7 — коричнево-сірий ґрунт; 8 — світло-сірий пухкий ґрунт; 9 — суміш чорноземоподібного супіску з коричнево-сірим ґрунтом; 10 — знахідки (номери на рисунках 2 і 3 ідентичні). Інші позначення ті самі, що і на рис. 1

верхів'ї останньої). Мис глибоко вдається у заплаву струмка, його розмір 200 × 300 м (захід—схід), висота над рівнем осушеного болота 0,5—1,0 м. Городище має округлу форму, його площа 2,1 га, висота над рівнем заплави 1,0—1,2 м. Майданчик городища рівний, задернований, як і укріплення. у східній частині є зниження (рис. 1). Укріплення городища збереглися найкраще у північній частині, тут висота валу понад 2 м над рівнем майданчика, ширина підосви до 18 м. Рів городища використовують для дренажу заплави. У північній і південній частинах городища є два в'їзди, очевидно, північний пробито пізніше, а південний зв'язував віддалене на 200 м у заплаву городище з корінним берегом струмка.

Городище неодноразово було обстежено археологами та краєзнавцями. найбільш масштабні розвідувальні роботи у 1972 р. було проведено Ю.Ю. Моргуновим. У 1985 р. укріплення було зруйновано на значній ділянці, про що державні органи охорони пам'яток історії та культури повідомив краєзнавець І.А. Лисий. Тоді ж пам'ятку оглянули працівники Міністерства культури України Б.М. Зверобов і В.М. Погорелий, у 1988 р. — співробітники республіканської й обласної організації УТОПІК Д.Я. Телегін і А.Я. Підпригора. На той час пошкоджена ділянка була частково задернованою, але високий розріз валу досить сильно осипався внаслідок того, що він складений із супіску. Стало зрозумілим, що для припинення руйнувань укріплень унаслідок ерозії потрібно засипати цю ділянку ґрунтом, але попередньо дослідити залишки укріплень. Доцільність проведення такого дослідження підтвердив під час консультації і М.П. Кучера. У 1990 р. на пам'ятці було проведено охоронні роботи. Розбивка розкопу відбувалася за контурами руйнувань, а тому він виявився зорієнтованим за сторонами світу кутами. Поверхня на місці зруйнованих укріплень була нерівною; це спричинили наслідки роботи бульдозера і пізніша ерозія та господарська діяльність (існування стежки до водопою стада місцевого радгоспу).

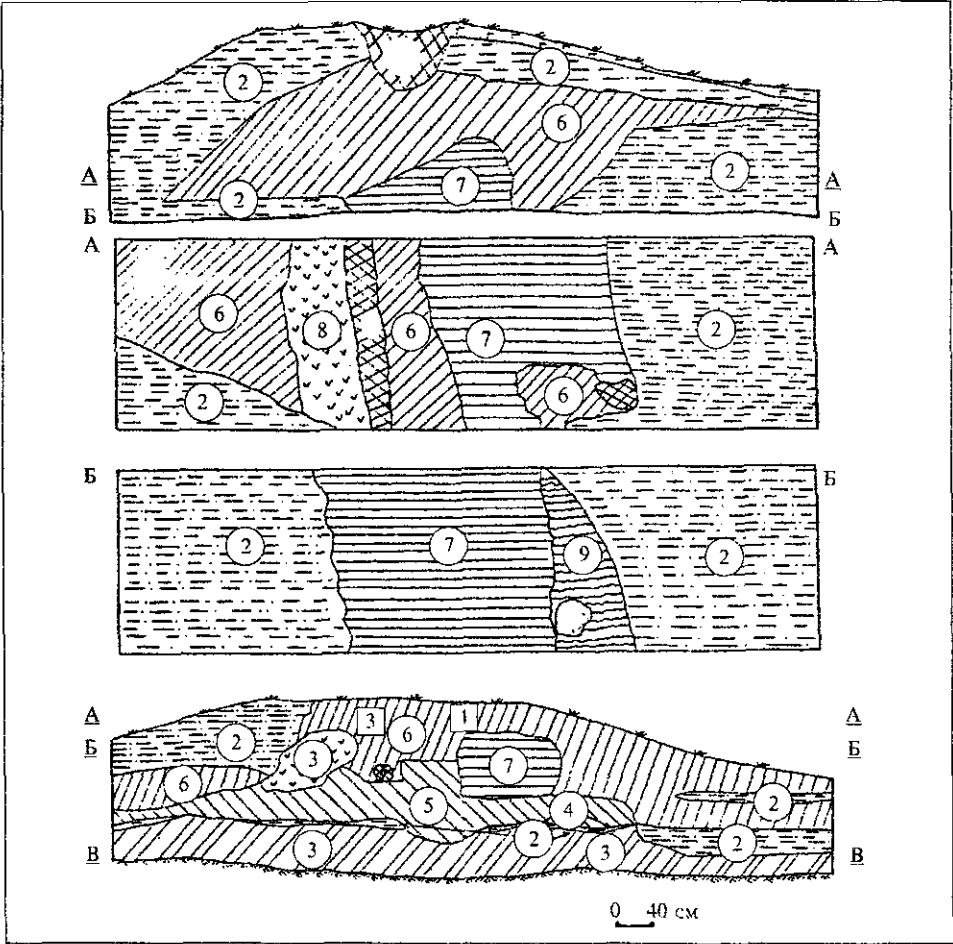

Рис. 3. Профілі і зачистки між ними на ділянці осипання валу. Умовні позначення ті самі, що і на рис. 1, 2

Площа розкопу становила близько 34 м², тут не лише знімали ґрунт і проводили зачистки площі між профілями, а й фіксували профілі бровок (рис. 2). Щоб не допустити дальшого руйнування валу, яке було б неминучим у разі отримання його повного розрізу, для одержання профілю було проведено два зачищення схилу, що утворився внаслідок ерозії. Зачищення проводили через 2 м.

У кв. 3-4-В-Г-Д бульдозер завдав найбільших руйнувань пам'ятці, ніяких слідів клітей в центральній частині ділянки розкопу прослідкувати не вдалося. У південному куті розкопу вдалося виявити незначні залишки у вигляді плям на глибині 0,35—0,4 м тонкого (1,5—2,5 см) прошарку горілого ґрунту в стінці розкопу, однак важко сказати, належали вони до укріплень чи до слідів якоїсь споруди, що стояла неподалік останніх. Плями простежено на фоні чорноземоподібного супіску, що займав приблизно половину ділянки під час зачищення. Друга половина зайнята передматериком. Було прослідковано різке падіння рівня передматерика; можливо, це сталося внаслідок підчищення прилеглих до укріплень ділянок, щоб використати цей ґрунт для насипу валу. На розрізі валу такого падіння передматерикового рівня не спостерігалось.

У квадратах, що безпосередньо прилягали до першого профілю (який фіксував нижню частину валу) збереженість залишків укріплень була кращою. Траншея завширшки 1,6 м (залишилася бровка, на якій, проте, слідів укріплень не зафіксовано, напевно, унаслідок руйнувань) і 1 м у кв. 2-Д-Е під час зачищення на глибині 0,25 м (від східного кута розкопу) показала наявність плям чорного горілого ґрунту і обугленого дерева, приурочених винятково до чорноземопо-

дібного супіску із включеннями світло-сіро-жовтуватого супіску. Ці прошарки помітні також на профілі, вони перекриваються зверху шаром зазначеного ґрунту. Товщина їх відповідно 1,2—2,5 см і 0,8 м у центрі й 0,1—0,3 м по краях. Ці залишки слід пов'язувати з першими укріпленнями городища.

Другий період у функціонуванні укріплень городища пов'язують із набагато потужнішим шаром чорноземоподібного супіску із включеннями сіруватого супіску, очевидно, сильно насиченого попелом. У першому профілі зафіксовано цікаві деталі: потужний шар зазначеного ґрунту різко обривається з напільного боку, а з внутрішнього — чітко видно прямокутну пляму коричнево-сірого ґрунту. Можна припустити, що тут знаходився додатковий ряд зрубів, які підпирали оборонну стіну з внутрішнього боку. Зовнішню стіну клітей завширшки 2 м також укріпили з внутрішнього боку кліті, тут могли покласти масивні стовбури дерев. Про це свідчить пляма світло-сірого рихлого ґрунту, яка добре читається на першому профілі, а також на рівні першої зачистки у вигляді смуги. Друга зачистка виявилася менш інформативною (рис. 3). Профіль 2, який зафіксував верхню частину насипу валу, в основному підтверджує спостереження. На цій ділянці руйнування кліті відбувалося назовні, внутрішня стіна обрушилася всередину, до майданчика городища, перекривши допоміжну кліть і частково зберігшись у нахиленому положенні. Потужність шару ґрунту, з якого споруджено другі укріплення городища, досягає 1,7—1,8 м, що свідчить про міцність укріплень на той час. Розгляд цього ж профілю змушує припустити наявність і третього періоду у функціонуванні укріплень. Про це свідчить той факт, що шар чорноземоподібного супіску із включеннями попелу, з якого складаються залишки укріплень другого періоду, перекритий зверху товстим прошарком чорноземоподібного супіску. Коли б мало місце підсилення ґрунту з зовнішнього боку валу, то і характер залягання ґрунту під час руйнування зовнішньої стіни кліті був би іншим: стіна не могла б безперешкодно впасти назовні, не перекривши хоча б небагато підсиленого ґрунту. Оскільки ж нижній профіль фіксує таке підсилення (його складають шар ґрунту, аналогічний за складом внутрішньому заповненню кліті, а також шар чорноземоподібного супіску загальною товщиною близько 0,8 м), а на верхньому профілі прослідковано перекривання згаданої вище підсипки розвалом кліті, то стає зрозумілим, що тут були якісь укріплення третього періоду. На жаль, наявні дані не дають змоги про них дізнатися.

Важливим є питання про датування укріплень. Під час досліджень було застосовано систему індивідуальної фіксації кожної знахідки на планах і профілях. Знахідок трапилося небагато. Це точильний брусочок, усі поверхні якого сильно спрацьовані. Виразних фрагментів кераміки лише три. Один фрагмент знайдено в шарі ґрунту, який міг бути порушеним бульдозером, тому його треба виключити з числа датуючих речей. Два інші фрагменти належать до другого періоду існування укріплень. Їх слід датувати часом не пізніше кінця XI — першої половини XII ст. Урахувавши знахідки Ю.Ю. Моргунова, погодимось із запропонованою ним датою XII — перша половина XIII ст.¹³ Перший період функціонування укріплень почався в другій половині XI ст., укріплення третього періоду, судячи з відсутності матеріалів післямонгольського часу на городищі, також датуються до середини XIII ст.

За численними матеріалами з майданчика городища надійно обґрунтовано його датування в межах кінця X — середини XIII ст.¹⁴ Безпосередній зв'язок зазначеного комплексу пам'яток з дорогою на Тмурокань додає аргументів на користь його ототожнення з літописним містом Глебль. А осідання в басейні Ворскли групи кочовиків, пов'язаних, очевидно, із Саркелом, дає змогу зрозуміти причини пізнішого переходу цього регіону під владу Чернігово-Сіверщини, керованої Ольговичами.

¹ Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар — Киев. Пути — связи — судьбы. — Киев, 1997. — С. 66-73.; Толочко П.П. Киевская Русь и Волжская Булгария (вместо предисловия) // Там же. — С. 4.

² Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 44—45.

³ Семенов А.И. Трстий Саркел? (К истории изучения комплекса памятников хазарского времени) // Поселение: среда, культура, социум: Материалы темат. науч. конф. — СПб.:

Изд-во СПб. ун-та, 1998. — С. 122—125.; *Плетнева С.А.* Саркел и «шелковый» путь. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1996. — 167 с.

⁴ *Літопис Руський.* — К., 1989. — С. 67, 85, 100—101, 121—122, 125, 137, 178.; *Коваленко В.П., Сытый Ю.Н.* Летописная Белавежа (К вопросу о локализации) // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 59—66.

⁵ *Воремійчик О.М., Коваленко В.П.* Грунтовий могильник XII ст. поблизу Чернігова // Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992. — С. 66—72.; *Покас П.М.* Антропологічні матеріали з середньовічного могильника поблизу с. Березанка Чернігівської обл. // Там само. — С. 74.

⁶ *Шинаков Е.А.* «Восточные территории» Древней Руси в конце X — начале XIII вв. (Этнокультурный аспект) // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 88—89.

⁷ *Клейн Л.С.* Археологическая типология. — Л., 1991. — С. 127.

⁸ *Кропоткин В.В.* О топографии кладов монет IX в. в Восточной Европе // Древняя Русь и славяне. — М.: Наука, 1978. — С. 112, 114—115, 118.

⁹ *Приймак В.В.* Ямні поховання городища Новотроїцького // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 93—100.

¹⁰ *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1962. — С. 314.; *Степи Евразии* в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С. 64.

¹¹ *Моця А.П., Халиков А.Х.* Указ.соч. — С. 134—136.

¹² *Приймак В.В.* Давньоруське місто Вир. — Білопілля, 1997. — С. 3—10.

¹³ *Моргунов Ю.Ю.* Два городища XI—XIII вв. на р. Ромен в Посулье // КСИА. — 1982. — С. 65.; *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские городища течения р. Ромен // КСИА. — 1983. — № 175. — С. 78—79.; *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1996. — Вып. 2. — С. 38—42.; *Приймак В.В.* Звіт про охоронні археологічні дослідження давньоруських пам'яток Посейм'я в 1990 р. // НА ІА НАН України. — 1991. — С. 14—19, 24; Табл. 19—22; *Приймак В.В.* Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 1993 р. // НА ІА НАН України. — 1993. — С. 14—19; *Белінська Л.Л., Звагельський В.Б., Борощинів В.О., Ногога М.П.* Розвідки в середньому Посейм'ї // СС. — 1998. — № 3—4. — С. 41.

¹⁴ *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы. — С. 25. — Рис. 7.

Одержано 20.04.2000

В.В. Приймак, В.А. Поряднива

НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ НА ПУТИ ИЗ ЧЕРНИГОВА ДО БЕЛОЙ ВЕЖИ И ТЪМУТОРОКАНИ

Статья посвящена публикации известного памятника — городища у с. Шевченково Конотопского р-на Сумской обл., где авторами были проведены охранно-спасательные работы. Раскопки позволили уточнить стратиграфию и хронологию городища. Авторы рассматривают это городище в контексте проблемы, связанной с торговыми магистралями Руси с югом и востоком, в частности с Тьмутороканью и Волжской Булгарией, которые поддерживали постоянные экономические связи. Сделан вывод о том, что городище можно предварительно отождествлять с Глеблем.

V.V. Pryimak, V.O. Poriadniwa

THE POPULATED AREAS ON THE WAY FROM CHERNIGOV TO BILA VEZHA AND TMUTOROKAN'

The article include the publication the famous monument - the hillfort near the village of Shevchenkove, Konotop district, Sumy region, where the authors held the rescue excavations. The excavations allowed specifying the stratigraphy and chronology of the hillfort. This hillfort is considered by the authors through the context of problem about the trade mains of Rus with the South and East, and in particular with Tmutarakan' and Bulgaria on the Volga river, which established the constant economic contacts. The authors consider this hillfort to be an annalistic town of Glebl'.